

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חקר העברית המקראית המאוחרת לאור משנתו של פרופ' יחזקאל קוטשר

משפחת קוטשר לדורותיה, חברים ועמיתים, קהל נכבד,
על פי כללי הפרוטוקול אמור אני להרצות על "חקר העברית המאוחרת לאור משנתו של
פרופ' יחזקאל קוטשר". אולם אינני יכול שלא לומר כמה מילים גם על קוטשר עצמו. הייתי
מתלמידיו במשך כל שנות לימודיי באוניברסיטה, שימשתי כעוזר הוראה שלו בשיעור הארמית
הניתן בחוג ללשון העברית, אף הכרתי אותו ואת בני משפחתו מקרוב בשנות מגוריני
המשותפים ברח' הפלמ"ח. אסתפק אפוא בכך שאומר כי אני מודה למארגנים על אשר נפל
בחלקי לכבד את זכרו בדברים שאשא בערב זה.

ההבחנה בין העברית המקראית של תקופת הבית הראשון לבין העברית
המקראית של תקופת הבית השני – כאשר תקופת הגלות נתפסת כקו פרשת
המים ההיסטורית החוצצת בין שתי השכבות הלשוניות הללו – היא יסוד
מוסד בספרות המדעית של הבלשנות העברית והפילולוגיה המקראית משחר
ימיהו. גדולי הסמיטיסטים וההבראיסטים של המחקר הישן (כגון אָוולד,
גזניוס, ס"ר דרייבר, נלדקה, קניג ועוד רבים אחרים) הטעימו עובדה זו כבר
במאה התשע-עשרה, ובמהלך המאה העשרים חזר ואישר את מסקנותיהם
הבסיסיות גם המחקר הבלשני החדש, מחקר שמלומדים ישראליים (כגון
בנדויד, גרינפילד, מורג, קוטשר ורבין זיכרונם לברכה, ויבדלח"א בלאו, בן-חיים,
צרפתי, קדרי ואחרים) תרמו רבות לקידומו במיוחד בעשרות השנים
האחרונות. מן העבודות החשובות של החוקרים הראשונים ניתן להזכיר
כאן את ספרו של גזניוס על תולדות הלשון העברית (1815) ואת מבואו
הקלאסי של ס"ר דרייבר לספרות המקראית (אשר מהדורתו הראשונה ראתה
אור ב־1891). חיבורים אלו כוללים רשימות מפורטות של שימושי לשון
בתנ"ך-קלאסיים המופיעים בספרי המקרא המאוחרים, וחלק ניכר מממצאיהם
ומסקנותיהם עדיין שריר וקיים והוא עומד בהצלחה אף בפני הביקורת
המחמירה בת ימינו. מן המחקרים החשובים של המלומדים בני דורנו בולט
במיוחד ספרו של קוטשר על מגילת ישעיהו א' מקומראן. בספר זה באה לידי
ביטוי מובהק תרומתן החדשנית של מגילות מדבר יהודה לתיאור ההיסטוריה
הלשונית של העברית בתקופת הבית השני, והוא מן החיבורים המרכזיים

אשר הניחו תשתית איתנה לחקר העברית המקראית המאוחרת והסביבה הלשונית שעל רקעה היא צמחה. כיצד משתקפת סוגיה זו בכתביו של קוטשר ומהו מקומה בתוך מכלול עבודתו הלשונית?

תחומי עיסוקו של קוטשר חובקים, כידוע, את חקר העברית לדורותיה ואת הארמית לניביה. בסקירות העוסקות בפועלו המדעי נוהגים בדרך כלל לציין שלושה מוקדי התעניינות עיקריים אשר בהם טבוע חותמו ובולטת תרומתו: לשון חכמים, הארמית ולשון המגילות. ואכן, בכל אלה הותיר לנו קוטשר דיונים עקרוניים וחיבורים פרוגרמטיים שהם בבחינת אבני יסוד במחקר הפילולוגי-בלשני של הטקסטים הנידונים. דרך משל, מאמרו "לשון חז"ל" בספר היובל לחנוך ילון (תשכ"ג), עמ' 146–280; "מחקרים בארמית גלילית" אשר נתפרסמו בתרביץ כא (תשי"י), עמ' 192–205; כב (תשי"א), עמ' 53–63, 185–192; כג (תשי"ב), עמ' 36–60; *Israel*; 60–36; "The Hermopolis Papyri", *Oriental Studies*, I (1971), pp. 103–119; "The Language of the Genesis Apocryphon", *Scripta Hierosolymitana*, IV (1958), pp. 1–35 וכמובן, ספרו המונומנטלי "הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים-המלח" (תשי"ט), אשר עליו קיבל את פרס ישראל לשנת תשכ"א. חיבורים אלו מקיפים, מבחינה כרונולוגית, את ימי מלכויות פרס ויוון, רומי וביזנטיון, ובטבורן עומדת תקופת הבית השני, שבחקירתה הלשונית מוצאים אנו את קוטשר במיטבו.

פשיטא שכל הבא לעסוק בתולדותיה של הלשון העברית בימי הבית השני חייב להיזקק לסוגיית "העברית המקראית המאוחרת". לשון זו, שאנו מוצאים אותה לראשונה בצורה ברורה בספרי המקרא אשר נתחברו בימי שיבת ציון, מציגה בפנינו שפע של חידושים אשר אין למצוא כדוגמתם במקורות העבריים הקודמים להם. יתר על כן, במקרים רבים ניתן להראות כי שימושי לשון אלה, שהם מאוחרים בתוך הספרות המקראית, שגורים אף במקורות החוץ-מקראיים בני התקופה הנדונה והדורות הסמוכים לה – במיוחד בטקסטים ארמיים ובספרות חז"ל. המסקנה המתבקשת אפוא במקרים אלה היא שבכל המקומות הללו, הן במקרא והן מחוצה לו, עניין לנו במציאות לשונית אותנטית של התקופה המאוחרת בכללותה – גם מעבר לגבולותיו המצומצמים של הקורפוס המקראי שבידינו. כך, למשל, ניתן להראות כי שורשיו המקראיים של המונח **מדרש** שבדברי חז"ל נעוצים בתקופתו של ספר דברי הימים דווקא: שם העצם **מדרש** מופיע במקרא אך ורק בספר זה, ואין הוא מתועד כלל בספרות המקראית הקלאסית, ואילו הפועל **דרש** משמש אמנם בלשון המקרא הסטנדרטית, אולם בהקשר של דרישת האל – דורשים את ה' עצמו, לא את תורתו (כגון: "ותלך לדרש את ה'")

[בראשית כה, כב]; "דרשו את ה' בעדי" [מלכים ב כב, יג]. כנגד זה, "דרישה" של "תורה", "מצוות", "חוקים", "פקודים" מצינו במקרא אך ורק בספרי עזרא ודברי הימים, שהם כאמור מן היצירות המובהקות של התקופה הפרסית, ובמזמור קיט שבתהלים – שהוא כמקובל מזמור מאוחר מאוד. יתר על כן, אף במגילות מדבר יהודה ובספר בן-סירא, אשר נתחברו בתקופת המעבר שבין הספרות המקראית לבין ספרות חז"ל, מוצאים אנו את אותו צימוד בתר-קלאסי של **דרש** עם **תורה** המשמש בעברית המקראית המאוחרת. דרך משל, בסרך היחד ו, 6: "ואל ימש [...] איש דורש בתורה יומם ולילה" (כנגד ה"מודל" המקראי של משפט זה ביהושע א, ח: "לא ימוש ספר התורה הזה מפיד והגית בו יומם ולילה") ובבן-סירא לב (לה), טו: "דורש תורה יפיקנה" (אמנם, משמעות הצירוף כאן איננה ברורה די צורכה), ספר אשר בו גם מתועד לראשונה (נא, כג) המונח החז"לי התר-מקראי **בית מדרש**; היינו, "בית" שבו עוסקים ב"מדרש", ב"לימוד". יש אפוא לומר כי המונח **מדרש**, המציין עיסוק בטקסטים כתובים ופירושים, החל להתגבש רק בשלהי התקופה המקראית. מדובר כאן, כמובן, בתהליך מתמשך אשר התרחש בספרות ובלשון במשך כמה וכמה דורות ואשר הבשיל רק בימי חז"ל, כפי שניסח זאת יפה יצחק היינמן: "'דורש ה' נעשה 'דורש תורתו', ומן הדרישה יצאה הדרשה" (לשוננו יד [תשי"ז], עמ' 185). מכל מקום, מבחינת תולדות הלשון מתברר כי עניין לנו כאן במונח חז"לי אשר ניצני הופעתו נטועים במילון המקראי המאוחר שנתחדש בימי הבית השני (ראה א' הורביץ, בין לשון ללשון, תשל"ב, עמ' 131-134).

הדיון הלשוני אשר נערך לעיל בקשר לבירור מעמדם ההיסטורי של הפועל **דרש** ושם העצם **מדרש** בתולדות העברית המקראית מושתת על המודל הדיאכרוני אשר בעזרתו מתאריך קוטשר טקסטים עבריים וארמיים, הן במקרא הן מחוצה לו. למרבה הצער לא זיכה אותנו קוטשר בחיבור מיוחד המוקדש כולו לסוגיית "העברית המקראית המאוחרת". אולם, הנושא עצמו חוזר ומופיע ברבים ממחקריו, הגדושים שפע של נתונים מכל תחומי הלשון – הן מן המילון, הן מן הדקדוק והן מן התחביר. מכיוון שעיקרי שיטתו בסוגיה הנידונה מנוסחים בצורה תמציתית – אך ברורה ומדויקת – בתוך מאמרו הקלאסי "בבואה של הארמית בעברית", נביא כאן את דבריו כלשונם (תרביץ לג [תשכ"ד], עמ' 119):

מצאת תיבה, המופיעה במקורות מקראיים המוחזקים להיות קדומים וכן באלה המוחזקים להיות מאוחרים, אך במאוחרים חל שינוי בהוראתה, ב"התנהגותה" וכיו"ב – יש לבדוק את הארמית. אם בארמית

מקביל הממצא, יש מקום לחשוד כי היא שגרמה. כמובן לכתחילה אין לשלול במקרה זה גם תהליך הפוך, היינו מן העברית אל הארמית. במה דברים אמורים? אם הממצא המקביל מצטמצם לארמית המערבית. אך אם הוא הדין לארמית המזרחית, יצא החשד מגדר חשד בעלמא.

בניסוח זה אכן ניתן למצוא את שני התנאים הבסיסיים הדרושים לנו כדי לאתר ולזהות שימושי לשון מאוחרים בלשון המקרא, והם:

1. העדות המקראית: יש להראות כי האלמנט החשוד כמאוחר משקף סטייה של המקורות "המוחזקים להיות מאוחרים" מן הנורמה הקלאסית הנוהגת במקורות "המוחזקים להיות מוקדמים". במילים אחרות, יש להעמיד "הנגדה לשונית" (linguistic opposition) בין השימוש הקלאסי לבין השימוש שאנו מבקשים לסווגו כבתר-קלאסי.

2. מקורות חוץ-מקראיים: יש להצביע על חיותו של האלמנט המסתמן כמאוחר בתוך המקרא גם במקורות המאוחרים שמחוץ למקרא. במאמר הנדון שלפנינו מדובר בארמית, אולם ברמה העקרונית אמורים הדברים לגבי כל הטקסטים הרלוונטיים אשר נתחברו בתקופה הנדונה בארץ-ישראל ובארצות הסמוכות לה – עבריים ולא עבריים, ספרותיים ואפיגרפיים, יהודיים ולא יהודיים. קוטשר פעל גדולות במיוחד בתחום זה, ודיינו אם נזכיר כאן את הדוגמות הקלאסיות של **דְרָמְשֶׁק** (תמורת **דְמֶשֶׁק**) ו**ישעיה** (תמורת **ישעיהו**) שבהן הוא פותח בספרו (עמ' 4–5) את הדיון על לשונה של מגילת ישעיהו א. תעתיקים מצריים ואכדיים, חומר אפיגרפי מימי בית ראשון ומימי בית שני, מקורות של ספרות חז"ל בעברית ובארמית, איגרות יב וסורית, כל אלה הן אבני הפסיפס שמהן נבנית התמונה הלשונית הכוללת. סינתזה זו, המקיפה את כל המקורות הלשוניים בני התקופה העומדים לרשותנו, היא היא שמספקת לנו את הבסיס המוצק שעליו ניתן להשתית את המחקר הדיאכרוני של לשון המקרא.

לסיום, מבקש אני להציג בפניכם בצורה מסודרת ומפורטת ניתוח מקיף של תיבה מקראית מסוימת, אשר לגבי איחורה יש תמימות דעים נרחבת בספרות המדעית, ואשר על כן עשויה היא לשמש היטב לצורכי הדגמה. דומני כי הגיוון המרשים של הנתונים המקראיים ועושר המקורות החיצוניים אשר ניתן לנצלם כאן לצורך הבדיקה הלשונית מהווים חתימה נאה לדיוננו, אשר בא להעלות את תרומתו של קוטשר למחקר העברית המקראית המאוחרת.

בוץ

א. העדות המקראית

8 היקרויות: יחזקאל (1x), אסתר (2x), דברי הימים (5x). למשל:

1. דברי הימים ב ג, יד: ויעש את הפרכת תכלת וארגמן וכרמיל **ובוץ** ויעל עליו כרובים (שמות לו, לה: ויעש את הפרכת תכלת וארגמן ותולעת שני **ושש**... עשה אתה כרבים)

2. אסתר ח, טו: ומרדכי יצא מלפני המלך (בראשית מא, מב: ויסר פרעה את טבעתו ... ויתן אתה על יד יוסף)

אסתר: בלבוש מלכות ... ועטרת זהב... **ותכריך בוץ** בגדי שש (בראשית: וילבש אתו) וישם רבד הזהב על צוארו)

3. דברי הימים א טו, כז: ודוד מכבד במעיל **בוץ** בכל עז וכל הלויים ... והמשררים... (שמואל ב ו, יד: ודוד מכרכר לפני ה')

דה"י: ועל דוד אפוד בד (שמואל: דוד חגור) אפוד (בד)

4. יחזקאל כז, ז: ברקמה ממצרים היה מפרשף להיות לך לנש **שש** יחזקאל כז, טז: ארם סחרףך ... בנפך ארגמן **ובוץ** ורקמה }

ב. מקורות חוץ-מקראיים

1. מגילת בראשית כ, לא: ...ויהי לה מלכא כסף ודהב שגיא ולבוש שגי די **בוץ** וארגואן¹

2. אונקלוס, המיוחס ליונתן, נאופיטי, פשיטתא: לבוש(א)/לבושין **דבוץ(א)** (בראשית מא, מב: ויסר פרעה את טבעתו ... וילבש אתו) בגדי שש

3. אונקלוס, המיוחס ליונתן, נאופיטי, פשיטתא: **בוץ(א)** שש... לאהרן ולבניו ואת המצנפת **בוץ(א)** שש (שמות לט, כז-כט: ויעשו את הכתנת)

אונקלוס וכו': **בוץ(א)** שש... ואת האבנט **בוץ(א)** שש (שמות: ואת פארי המגבעת) משזר ותכלת וארגמן...

4. משנה יומא ג, ד: פְּרָסוּ סְדִין **שלבוץ** בינו לבין העם. קידש ידיו ורגליו ופשט, ירד וטבל, עלה ונסתפג. הביאו לו בגדי זהב...

5. משנה יומא ז, א: בא לו כהן גדול לקרות. אם רוצה בבגדי **בוץ** קורא, ואם לאו בַּאֲסָטְלִית לבן משלו

6. ספרא לויקרא טז, לב: "וילבש את **בגדי הבד**"... **בוץ** בינין אב לכל שיהו משל קודש

1. נוסח זה על פי קריאתו של פרופ' אלישע קימרון, שלבקשתי בדק מחדש את גרסת המגילה.

שש	בוץ	
עברית מקראית סטנדרטית	35 (34x בתורה, 1x במשלי)	0
ספר יחזקאל	3	1
עברית מקראית מאוחרת	0	7 (2x באסתר, 5x בדה"י)
לשון המשנה	0	4 (במסכת יומא)

הערות הסבר

חומר המקורות שעל פיו נערך הדיון בתיבה **בוץ** מוצג כאן בשתי חטיבות נפרדות: (1) העדות המקראית; (2) מקורות חוץ-מקראיים.

הנתונים שבחטיבה הראשונה מספקים לנו את המידע הבא:

א. מבחינת תפוצתה בספרות המקראית **בוץ** מתועדת אך ורק בטקסטים בתר-קלאסיים: שבע פעמים באסתר ובדברי הימים, המשתייכים לקורפוס המקראי המובהק של ימי הבית השני, ופעם אחת בספר יחזקאל, המתוארך לתקופת גלות בבל, היינו, ל"קו-התפר" של ראשית ימי הבית השני. **בוץ** נעדרת לחלוטין מן העברית המקראית הסטנדרטית.

ב. מבחינת דרכי שימושה **בוץ** מופיעה בתוך הקשרים לשוניים וענייניים שאנו מוצאים כדוגמתם בטקסטים של העברית המקראית הסטנדרטית, אלא שבטקסטים אלו אין כל אזכור ל**בוץ**. (א) סיפור עשיית הפרוכת שבדברי הימים ג, יד (דוגמה 1) מנוסח בלשון קרובה – ובחלקה אף ממש זהה – לסיפור עשיית הפרוכת שבפרשת המשכן (שמות לו, לה). אולם, על פי דברי הימים האריג שהפרכת מיוצרת ממנו הוא בוץ, בניגוד לספר שמות המדבר בהקשר זה על שש. (ב) בתיאור העלאת ארון האלהים מקריית יערים לירושלים, כפי שהוא מופיע בדברי הימים א טו, כז (דוגמה 3), מוצאים אנו את דוד מכורבל במעיל "בוץ"; אולם לפי ניסוח אותו סיפור עצמו המופיע בטקסט המקביל שבשמואל ב ו, יד דוד "מכרכר בכל עז", והבוץ – מאן דכר שמה. השערות שונות הועלו בדבר הסיבות האפשריות אשר הניעו את בעל דברי הימים לסטות מן הנוסח שבשמואל (ראה, למשל, דיונו המאלף של קוגוט בתרביץ סו); אלא שבין כך ובין כך לא זזה ממקומה עובדת היסוד כי **בוץ** נעדרת מן הטקסט הקדום שבשמואל ומתועדת רק בנוסח המאוחר של דברי הימים. (ג) ביסודם של מגילת אסתר וספר בראשית מונח, כידוע, אותו מוטיב ספרותי: חצרן יהודי העושה חיל בשירותו של מלך נכרי. בשני החיבורים מקבל השר היהודי מתנות יקרות ערך על נאמנותו: "עטרת זהב"

ו"תכריך בוץ" במגילת אסתר, ו"רביד זהב" ו"בגדי שש" (וכמו כן "טבעת") בספר בראשית (דוגמה 2). הרביד והעטרת עשויים בשני הסיפורים מאותה מתכת והם מתוארים על ידי אותה מילה: **זהב**; אולם לא כן באשר לתיאור הבגדים. במגילת אסתר הבגד היוקרתי של מרדכי עשוי "בוץ", בעוד שלפי ספר בראשית עשוי בגדו של יוסף "שש".

הנתונים שבחטיבה השנייה מעלים את התמונה הבאה:

א. מגילת בראשית (דוגמה 1), שאותה נוהגים לתאר כתרגום מדרשי (או כמדרש תרגומי) של ספר בראשית המקראי, מרבה לשלב בסיפור המעשה – כדרכם של מתרגמים ופרשנים בספרות חז"ל – הרחבות שונות אשר אין להן כל אחיזה בנוסח המסורה עצמו. הרחבות אלו משקפות את דרכי הכתיבה שהיו נוהגות בימיו של בעל המגילה, והן מהוות מקור לא אכזב להכרת לשון תקופתו, שהרי הן כתובות בלשון עצמאית אשר איננה משועבדת לנוסח המקור המקראי. אם מוצאים אנו אפוא בטקסט זה כי מלך מצרים מעניק לשרה "לבוש" עשוי "בוץ וארגואן [=ארגמן]", רשאים אנו לומר כי בימים שבהם נתנסחה המגילה (כלומר, סמוך לראשית הספירה המקובלת) ה"בוץ" ולא ה"שש" הוא אשר שימש אריג יוקרתי להכנת בגדים מובחרים ומכובדים.

ב. התרגומים הארמיים מתרגמים בקביעות את **שש** המקראית ל**בוץ** הארמית. זהו הכלל (דוגמה 3) בפסוקי החומש העוסקים בענייני קודש (פרשת המשכן), וכך הוא אף בשני הפסוקים שבהם מופיעה המילה בענייני חול, האחד בבראשית מא, מב (יוסף ופרעה) והשני במשלי לא, כב ("אשת חיל"). ברור אפוא שבארמית התרגומית **שש** ו**בוץ** נתפסים כמונחים זהים ו**שבוצ** הוא המונח ה"מודרני" וה"מעודכן" – היינו, המאוחר יותר מבין השניים.

ג. גם בלשון המשנה אין למצוא שימוש ב**שש**, אפילו לא בטקסטים העוסקים במלבושי הכהנים, אשר לפי תיאורי החומש היו עשויים "שש" (דוגמה 3). במסכת יומא ז, א הכהן הגדול לבוש "בגדי בוץ" (דוגמה 5), ואף בספרא מיתרגם הצירוף המקראי הישן **בגדי בד** למונח החדש **בגדי בוץ** (דוגמה 6).

הנתון האחרון שיש להזכירו כאן בקשר לחילופי **שש-בוץ** מעתיק את הדיון מן המישור הכרונולוגי (מוקדם-מאוחר) אל המישור הגאוגרפי (מצרים-מסופוטמיה) – והוא מחזיר אותנו אל ספר יחזקאל (דוגמה 4 בחטיבת "העדות המקראית"). בפרק כז, שיש בו פרטים מאלפים על עולם הכלכלה והמסחר של העיר צור, נאמר כי השש מובא ממצרים (פסוק ז) בעוד שהבוץ נזכר בהקשר לארם (פסוק טז). מידע זה, שנמסר לנו בנבואת יחזקאל,

מתאים להפליא לממצאי המחקר הבלשני המודרני: אטימולוגיה ברורה לשש אכן מצויה במצרית, שכנתה הדרומית של העברית, ואילו השימוש הנרחב במונח **בוץ**, שמקורו אמנם לא ברור, מתקשר דווקא לשונות שהיו מהלכות מצפון לארץ ישראל, במיוחד ארמית (וגם אכדית). מסתבר אפוא כי למסקנה בדבר איחורה הכרונולוגי של **בוץ** יש גם היבט גאוגרפי רב עניין: את דחיית רגליה של **שש** (ה"דרומית") וחזירת **בוץ** (ה"צפונית") אל הלשון העברית בשלהי התקופה המקראית יש להבין על רקע התחזקות "האוריינטציה הצפונית" – בעיקר המדינית, אך גם הלשונית – באזורנו כלפי מרכזי השלטון של מלכויות בבל ופרס (ניחזקאל כז מעיד כי מבחינת ההגאליה מדובר כאן בשני סוגים של אריגים שונים ולא בחילופי שמות המתייחסים לאותו אריג עצמו).

כללו של דבר, **בוץ** הוא מונח טכני אשר יש לסווגו כפריט מילונאי בתר-קלאסי, המשקף את אוצר המילים המקראי של ימי בית שני.

רשימה ביבליוגרפית

- א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א (תשכ"ז), עמ' 68, 90, 339 • א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א (1908), עמ' 489 (הערה 1) • י"מ גרינץ, "מונחים קדומים ב'תורת כהנים'", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 13–15, 178–180 • ש' קווגט, "מְכַרְכֵּר בְּקֶלֶעַז (שמ"ב ו, יד) / מְכַרְכֵּל בְּמַעֲלֵל בּוֹץ (דבה"י טו, כז): לפרש הזיקה שבין שני הנוסחים", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 141–147 • A. Brenner, *Colour Terms in the Old Testament*, 1982, pp. 148–149 (= *HAR* 4 [1980], pp. 39–44) • BDB, 1907, p. 101 • *GB*¹³, 1899, p. 96 • W. Gesenius, *Geschichte der hebräischen Sprache und Schrift*, 1815, p. 38 • *HALOT*, Vol. I, 1994 (= *KB*³), pp. 115–116 • A. Hurvitz, "The Usage of שש and בּוֹץ in the Bible...", *HThR* 60 (1967), pp. 117–121 (= *RB* 81 [1974], pp. 33–35) • S. Japhet, *I & II Chronicles*, 1993, pp. 306–307 • L. B. Paton, *The book of Esther* (ICC), 1908, p. 62 • R. Polzin, *Late Biblical Hebrew*, 1976, p. 130 • H. G. M. Williamson, *Israel in the Books of Chronicles*, 1977, p. 41